

Лекція . Процес навчання.

ПЛАН

1. Суть процесу навчання.
2. Функції та фактори навчання.
3. Структура процесу навчання.
4. Основні компоненти цілісного процесу навчання.
5. Структура діяльності вчителя в навчальному процесі.
6. Діяльність учнів у процесі навчання.
7. Мотивація учіння школярів.
8. Види навчання (підходи до організації навчального процесу).

Мета: усвідомити сутність процесу навчання, його двосторонній характер і компоненти; ознайомитись с сучасними концепціями навчання, розширити знання з мотивації пізнавальної діяльності учнів, виховувати творче мислення.

Основні поняття і ключові слова: функції процесу навчання, компоненти процесу навчання, діяльність учителя (викладання), учіння, як діяльність учнів; поетапність процесів пізнавальної діяльності учнів: сприймання, осмислення і розуміння, узагальнення, закріплення, застосування; мотивація та інтереси у навчанні, мотиви навчання.

1. Суть процесу навчання

Процес навчання - це процес цілеспрямованої взаємодії вчителя і учнів, під час якого учні оволодівають знаннями, уміннями, навичками, у них розвиваються здібності, формується світогляд, моральні переконання, естетичні смаки, емоційна, духовна і фізична сфера, тобто відбувається освіта, розвиток і виховання школярів. Цей процес двосторонній. Діяльність у ньому вчителя ми називаємо викладанням, а діяльність учнів - учінням.

Рушійними силами навчального процесу є суперечності (зовнішні і внутрішні, об'єктивні та суб'єктивні):

-між постійно зростаючими вимогами суспільства до процесу навчання і його станом, що потребує

постійного вдосконалення;

-між наявним у школярів рівнем знань, умінь і навичок та тим рівнем , який необхідний для розв'язання поставлених перед ними нових завдань;

-між фронтальним викладанням матеріалу та індивідуальним характером його засвоєння; -між знаннями учнів та вмінням їх застосувати у практичній діяльності та ін. Мистецтво вчителя полягає у створенні, виявленні і розв'язанні цих суперечностей, використанні їх для активізації пізнавальної діяльності учнів.

Сучасна педагогіка і психологія визначають основну суперечність навчання як суперечність між пізнавальними і практичними завданнями, що висувуються самим ходом навчання, і наявним рівнем знань, умінь і навичок учнів, рівнем їх розвитку.

2. Функції та фактори навчання

Процес навчання виконує три основні функції: освітню, виховну, розвивальну.

Освітня функція передбачає засвоєння учнями наукових знань, формування у них умінь і навичок, компетенцій.

Реалізація виховної функції в процесі навчання забезпечує формування в учнів світогляду, моральних, трудових, естетичних та інших уявлень, поглядів, переконань, способів відповідної поведінки і діяльності у суспільстві, системи ідеалів, потреб, ставлень, фізичної, економічної, екологічної та ін. культури, тобто сукупності якостей особистості. Вона здійснюється шляхом спеціальної організації спілкування з учнями.

Виховання позитивно впливає на навчальний процес, бо сформованість певних якостей (організованості, наполегливості, активності та ін.) створює умови для успішного навчання.

Навчання і виховання сприяють розвиткові особистості. Розвивальна функція навчання спрямована на розвиток сенсорного сприймання, рухової, інтелектуальної, вольової, емоційної, мотиваційної сфери особистості учня, удосконалення його розумових здібностей: швидкості та міцності засвоєння знань, кмітливості та винахідливості, самостійності, критичності мислення, здатності робити порівняння, висувати гіпотези, мовлення, пам'яті, уяви, спостережливості тощо.

Фактори (чинники) - це причини, які впливають на хід і результати процесу. Серед чинників, які впливають на процес навчання, сучасні педагоги виділяють генеральні, комплексні, загальні, одиничні та специфічні. До найбільш загальних - генеральних- чинників відносять:

- організаційно-педагогічний вплив;
- научуваність учнів;
- навчальний матеріал;
- час.

Організаційно-педагогічний вплив містить такі комплексні фактори, як вплив на уроці і поза ним, а також загальні фактори - форми, методи, умови навчання, працездатність вчителя тощо.

Здатність учнів до навчання і можливість досягнення ними спроектованих результатів у встановлений час, також проявляється на уроці і поза ним і містить такі загальні чинники, як загальна ерудиція, увага, мислення, мотивація навчання, здоров'я, вік учнів, їхні моральні якості (наполегливість, відповідальність тощо) та інші.

Навчальний матеріал включає такі комплексні чинники, як інформацію та інтерпретацію її вчителем, і такі загальні, як зміст, кількість, якість, форму, структуру інформації, спосіб її викладу вчителем.

Час - також важливий фактор, який містить затрати часу на навчальну роботу на уроці та поза ним.

Специфічні фактори - це ті причини, які не входять у склад загального або комплексного фактора.

Серед одиничних факторів перше місце займає інтерес до навчальної праці, пізнавальної діяльності. За ним ідуть такі причини, як ставлення до навчання, потреба у навчанні, уміння вчитися, працездатність учнів і ін.

3. Основні компоненти цілісного процесу навчання

Процес навчання як процес пізнавальної діяльності має *мету, завдання, зміст, форми і методи, передбачає його мотиви і результат.*

Виходячи з цього, деякі педагоги розглядають такі структурні компоненти навчального процесу, як *цільовий, стимулюючо мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контролью-регулюючий, оцінно-результативний.* Усі ці компоненти взаємопов'язані і в сукупності забезпечують цілісний навчальний процес. Мета навчання задається державними документами, вчитель сприймає цю мету, доносить її до учнів, створює умови для прийняття її учнями, конкретизує її у завданнях. У процесі навчання вчитель використовує різні стимули (заохочення, змагання, зацікавлення, оцінювання, примушування тощо) для формування в учнів мотивів учіння. Готуючись до уроку, вчитель продумує зміст навчання, орієнтуючись на зміст освіти, закладений у державних документах. Для реалізації мети і завдань учитель вибирає найбільш раціональні форми, методи і засоби навчання і контролю навчальної діяльності та самостійної роботи школярів. Організовує регуляцію й саморегуляцію учнями, контроль і самоконтроль, оцінювання і самооцінювання навчальної діяльності, її аналіз і самоаналіз, забезпечуючи при цьому досягнення запланованих результатів. Основні етапи процесу навчання: підготовчий, етап здійснення, аналітичний.

4. Структура діяльності вчителя в навчальному процесі

Призначення діяльності вчителя перш за все в тому, щоб здійснювати управління активною і свідомою діяльністю учнів над засвоєнням навчального матеріалу. Крім того, вчитель створює умови для успішного протікання навчального процесу, надає допомогу учням при виникненні труднощів, піклується про виховання і розумовий розвиток учнів, здійснює контроль за навчальною діяльністю учнів. Діяльності вчителя властиві такі елементи

управлінської діяльності, як: - планування - вчитель складає календарні, тематичні та поурочні плани; організація - вчитель готує необхідні технічні засоби навчання, попередньо проводить досліди, виконує вправи, підбирає навчально-методичну літературу, організовує власні дії, дії учнів; - стимулювання - збуджує пізнавальний інтерес школярів і розвиває у них почуття обов'язку та відповідальності; - контроль і регулювання - виявляє

затруднення і недоліки в діяльності учнів, вносить корективи в організацію навчання;-аналіз результатів - визначає рівень знань і умінь учнів, ступінь їх усвідомленості, причини прогалин у знаннях, намічає заходи щодо їх усунення.

5.Діяльність учнів у процесі навчання

Учіння - система пізнавальних дій учнів, спрямованих на розв'язання навчально- виховних завдань.

Розрізняють два типових варіанти дій учнів: під керівництвом учителя і самостійно. Коли навчально-пізнавальна діяльність учнів відбувається під керівництвом учителя, в ній можна виокремити такі дії учнів: прийняття мети й завдань, поставлених учителем; формування мотивів діяльності; здійснення, регулювання та аналіз своїх дій разом з учителем. Коли відбувається самостійне учіння, то учень сам планує завдання, вибирає засоби для його виконання, здійснює самоконтроль та самоаналіз власної діяльності. П. Гальперін і Н. Талізін - автори теорії поетапного формування розумових дій, яка включає п'ять етапів: 1) попереднє ознайомлення з дією та умовами виконання; 2) формування дій у матеріальному вигляді з розгортанням усіх операцій, що до них входять (за допомогою моделей); 3)формування дії у зовнішній мові ; 4) формування дії у внутрішній мові; 5) перехід дії у розгорнуті процеси мислення.

6.Мотивація учіння школярів

Мотивація - це процес формування і закріплення у школярів позитивних мотивів навчальної діяльності. Мотивами у психології називають внутрішні імпульси, що збуджують людину до діяльності. Зовнішні імпульси називають стимулами. Правильно підібрані стимули сприяють формуванню позитивних мотивів.. Наприклад, доброзичлива вимогливість (стимул) розвиває в учнів почуття відповідальності (мотив). В. А. Оніщук класифікує мотиви за основною цілеспрямованістю навчально-виховного процесу в школі на соціальні (почуття обов'язку і відповідальності), пізнавальні (пізнавальний інтерес), професійно-ціннісні (інтерес до здобуття певної професії) .

Причинами низької мотивації учіння школярів можуть бути: недостатня зацікавленість; страх перед невдачею; хибні цінності; наявність навчальних проблем; недостатнє навантаження; потреба уваги з боку вчителя; емоційна перевтома ; низькі очікування; вираження вчителем незадоволення.

Для стимулювання процесу формування в учнів позитивних мотивів учіння вчителю необхідно:

- захоплююче викладати навчальний матеріал, звертатись до емоцій школярів, викликати у них радість, здивування, сумнів;
- включати учнів у самостійний пошук;
- створювати ситуації успіху школярів у навчальній діяльності ;
- створювати ситуації затруднення (проблемні ситуації) для розвитку самостійного мислення, кмітливості, інтуїції;
- створювати ігрові ситуації;
- правильно будувати систему навчальних вимог;
- оптимально навантажувати учнів;
- дозувати навчальні завдання;
- справедливо, доброзичливо, регулярно оцінювати навчальну роботу школярів;
- піклуватись про свій авторитет (повагу учнів), розвивати свій внутрішній світ, демонструвати глибокі знання не тільки зі свого предмета, але й у інших галузях науки і культури.

Крім того, можна використовувати такі прийоми, як: урізноманітнення техніки викладання; приватна розмова з учнем; звернення особливої уваги на обдарування і здібності учнів; дозвіл учням, які вже засвоїли тему, не ходити на уроки, а виконувати дома цікаві додаткові завдання; надання права учням на вибір завдань.

7. Види навчання (підходи до організації навчального процесу)

Сучасна педагогіка по-різному класифікує види навчання : в залежності від дидактичних цілей і змісту виділяють теоретичне, теоретико-практичне, теоретико-дослідницьке та продуктивне навчання; в залежності від того, які переважно використовуються методи - репро-дуктивне і активне; в залежності від сили навчальної праці - екстенсивне, нормативне й інтенсивне. Навчання, спеціально спрямоване на розвиток особистості, називають розвивальним, на її виховання - виховним. Інноваційним називають навчання, побудоване на основі сучасних технологій навчання. Воно включає в себе проблемне, модульне, ігрове, диференційоване, комп'ютерне навчання чи їхні елементи.

Більшість педагогів виділяють такі види навчання (підходи до його організації) за основними способами передачі соціально-історичного досвіду новому поколінню:

- інформаційно-повідомлююче (догматичне);
- пояснювально-ілюстративне (традиційне);
- проблемне;
- програмоване.

Інформаційно-повідомлююче (догматичне) навчання має на меті передачу і засвоєння готових знань без роз'яснення і осмислення їх. Таке навчання переважало у Стародавньому світі та в епоху Середньовіччя. Елементи його збереглися і донині. Ефективним воно є у випадку, коли навчальний матеріал носить інформативний характер, не вимагає роз'яснення.

В основі цього виду навчання лежить репродуктивна пізнавальна діяльність учнів. Основний його недолік - недостатній розвиток творчого мислення учнів, неможливість повного врахування індивідуальних особливостей учнів, темпу навчальної роботи кожного, його можливостей та інтересів.

Проблемне навчання спрямоване на всебічний розвиток пізнавальних можливостей учнів, на формування їх творчої активності. Це така організація процесу навчання, при якій створюються і розв'язуються проблемні ситуації. Проблема ситуація - це ситуація, яка виникає в результаті організації вчителем взаємодії учня з об'єктом пізнання, завдяки чому виявляється пізнавальна суперечність. Між наявним досвідом учнів, рівнем їх знань і об'єктом пізнання виникає перешкода, яку треба усунути, розв'язавши суперечність. Завдання вчителя - збудити учнів до творчого пошуку: допомогти їм зрозуміти суть проблеми, що саме треба відшукати.

Проблемне навчання ефективно тоді, коли поставлена проблема містить пізнавальну складність для учнів (знаходиться в "зоні найближчого розвитку"), зіставлення нового із старим викликає позитивні емоції, спонукає учнів до пошукової діяльності. Воно збуджує творчу думку школярів, підвищує рівень пізнавального інтересу, розвиває активність і самостійність мислення школярів. Але слід пам'ятати, що проблемне навчання вимагає певної підготовленості вчителя (володіння методикою проблемного навчання) та учнів (наявності позитивних мотивів учіння, достатнього знання програмового матеріалу, володіння прийомами розумової діяльності), науково-методичної бази, додаткових витрат часу на аналіз різних варіантів розв'язання проблеми. Не всі знання можна і доцільно подавати в такий спосіб.

Програмоване навчання - особлива організація навчального процесу з використанням програми управління процесом засвоєння знань, умінь і навичок. Передача навчального матеріалу здійснюється невеликими

порціями (дозами, кроками), як правило, логічно завершеними, доступними для цілісного сприйняття.

Програмоване навчання здійснюється з допомогою програмованих посібників, зошитів з друкованою основою, перфокарт, сигнальних карток, навчаючих і контролюючих машин. Комп'ютер дозволяє реалізувати програмоване навчання більш повно і оперативно.

Алгоритмізація при програмованому навчанні, з одного боку, вчить учня послідовності розумових дій (концепція Гальперіна і Талізінної), а з другого - може привести до формалізації, шаблонізації, стандартизації пізнавальних дій, зниження творчості у навчанні. Тому дуже важливо організувати програмоване навчання таким чином, щоб воно сприяло розвитку творчого ставлення до світу, що найбільш повно реалізується у навчанні з допомогою комп'ютерів.

Комп'ютерне навчання ведеться у формі діалогу між учнем і машиною. Машина може давати інформаційний текст, ілюстративний матеріал, завдання, запитання, оцінювати якість відповіді учня, надавати необхідну допомогу. Запитання можуть бути евристичного характеру. Комп'ютерне навчання можна пов'язати з проблемним. Навчальний матеріал представити учням як послідовність добре продуманих пошукових задач. Комп'ютер може бути використано для моделювання науково-технічних об'єктів і процесів. Наприклад, провести лабораторну роботу, що імітує управління складними технічними машинами і апаратами, де комп'ютер виступав би як тренажер для вироблення певних навичок.

Останнім часом значної популярності набуло ігрове навчання. Гра - один із видів моделювання дійсності, вид діяльності. В ній реалізуються мотиви й інтереси учасників. У грі дії виконуються згідно певних правил, чітко виділяється послідовність дій, формуються стосунки. У процесі навчання використовуються пізнавальні (дидактичні) ігри. За характером гри виділяють: моногру, тренінг (групову гру), гру-моделювання (ділову, рольову, навчально-рольову). Гра може проводитись за готовими правилами і створеними самими учнями, за зразками-інструкціями або на самостійно розроблену тему. За використовуваними засобами ігри можна поділити на безмашинні і машинні (з використанням технічних пристроїв, комп'ютерів). За відносинами, що складаються в процесі виконання ігрових функцій, розрізняють гру-естафету, гру-турнір, навчально-ділову гру, ділову, педагогічну гру. За основними типами пізнавальної діяльності

5) "умільці" (формування умінь); 6) "майстер" (створення цінностей); 7) навчально-спортивні та спортивні ігри; 8) комбіновані ігри;

9) "екзаменатор" (перевірка знань, умінь і навичок) .

Ігрове навчання сприяє створенню творчої атмосфери в колективі, формуванню позитивних мотивів учіння, розвитку творчої активності учасників гри, формуванню взаємної відповідальності (при груповій грі), духу змагальності, конкуренції, прагнення здобути перемогу, розвитку уміння аналізувати і оцінювати результати навчання. Особливо важливо організовувати ігрове навчання при пасивному ставленні учнів до навчання. Можна організовувати навчальні ігри протягом цілого уроку (чи навіть спареного уроку), а можна вводити ігрові елементи в план традиційного уроку.

Прагнення до індивідуалізації навчання привело вчених, методистів та вчителів до створення модульного навчання. Воно зародилось у англійських країнах у кінці 60-х років і невдовзі здобуло популярність у інших країнах. Модульне навчання - це навчання, організоване на основі пакету навчальних програм для індивідуального навчання. В його основі - модуль - відносно самостійна частина навчального процесу, яка містить одне або кілька близьких за змістом і фундаментальних за значенням понять, законів, принципів.

Організаційно "модуль", інколи його називають "міні-модулем" - це навчальне заняття, тривалістю 30 хв. у початкових класах, 2х30 -у середніх класах; 3х30 - в старших класах.

Модуль навчальної дисципліни поділяється на змістовий і навчальний модулі. Змістовий модуль -це навчальний матеріал, у якому розглядається одне основне фундаментальне поняття або група споріднених взаємопов'язаних понять. Навчальний модуль - це інтеграція різних видів і форм навчання, підпорядкованих загальній темі навчальної дисципліни.

Модульне навчання виникло на базі програмованого, але передбачає більш повне врахування потреб і інтересів, здібностей учня. Український дидакт А. В. Фурман надав модульному навчанню розвивального характеру, виділив основні етапи модульно-розвивального навчального процесу :

- установчо-мотиваційний етап (формування мотивів діяльності);
- змістово-пошуковий етап (розвиток пошукової пізнавальної активності й самостійності учнів);
- контроль-но-смісловий етап (контроль первинного осмислення матеріалу);
- адаптивно-перетворюючий етап (формування умінь застосовувати знання у нестандартних ситуаціях);
- системно-узагальнюючий етап (формування цілісної системи знань);
- контроль-но-рефлексивний етап (контроль засвоєння знань та умінь, аналіз результатів, самоаналіз).

Ще одним різновидом навчання, що має на меті його індивідуалізацію, є диференційоване навчання.

Внутрішня диференціація (без виділення стабільних груп) може здійснюватись у формі диференційованого підходу та рівневої диференціації. При диференційованому підході розподіл учнів на групи проводиться вчителем подумки або вголос, не наголошуючи на відмінностях різних груп, хоча навчальні можливості учнів при цьому враховуються. При застосуванні рівневої диференціації плануються обов'язкові результати, створюються (найчастіше на паралелі) групи вирівнювання, обов'язкових вимог, підвищеного рівня. Ці групи - нестабільні, рухомі, учень має право переходити з групи в групу. Часто такий варіант диференціації використовують лише на уроках мови та математики.

Зовнішня диференціація - це створення стабільних груп на основі певних ознак (інтересів, нахилів, здібностей), в яких зміст освіти і навчальні вимоги різні. Вона може бути елективною, тобто передбачати вільний вибір учнями навчальних предметів для вивчення (факультативів, форм позакласної діяльності) на основі інваріантного ядра або селективною - пропонувати вибір профільного класу або класу з поглибленим вивченням циклу предметів. Така організація навчального процесу дозволяє більш повно врахувати особливості, можливості, інтереси школярів. Таким чином, ми бачимо, що організаційні моделі навчального процесу урізноманітнюються.

В чистому вигляді вони зустрічаються рідко. Здебільшого має місце проникнення одних видів навчання в інші. Тому в сучасній дидактиці все частіше йде мова про гнучкі навчальні технології, які дають можливість вчителю творчо підходити до процесу організації навчання.

Рекомендована література

1. Зайченко І. В. Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. В. Зайченко. - К.: Освіта України : КНТ, 2008. – 528с. //
2. Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л. Педагогіка у запитаннях і відповідях: Навч. посіб. - К.: Знання, 2006. - 311с. - (Навчально-методичний комплекс з педагогіки).
3. Малафіїк І. В. Дидактика: навчальний посібник / І. В. Малафіїк. - К. : Кондор, 2009. - 406 с. //
4. б. Максимюк С.П. Педагогіка: навч. посіб. / С.П. Максимюк; Міністерство освіти і науки України; Рівнен. держ. гуманіт. ун-т . – К.: Кондор, 2009 . – 670 с.
5. Фіцула М. М. Педагогіка : навч. посіб. / М. М. Фіцула. — 3-тє вид., стереотип. — К. : Академвидав, 2009. — 560 с.
6. Чайка В. М. Основи дидактики : навч. посіб. / В. М. Чайка. – К. : Академвидав, 2011. - 238 с.